

Azok a bizonyos elmozduló szókapcsolatok, avagy a mozgószabályok az orvosi irodalomban

BEVEZETÉS

A magyar helyesírás szabályai 11. kiadása három ún. mozgószabályt fogalmaz meg, amelyeket azért nevezünk így, mert szerkezetük voltaképpen „mozog”, ha utótagot – nagyritkán előtagot – kapcsolunk hozzájuk. A mozgószabályok alkalmi (mellérendelő) szókapcsolatokra vonatkoznak, céljuk az értelemtükröztetés. Az első és második mozgószabályt az orvosi nyelvben is széles körben alkalmazzuk. A harmadikkal kapcsolatban azonban nehézségek merülnek fel.

PÉLDÁK

A háromféle elmozduló szókapcsolat:

• <i>anyagcsere-vizsgálat</i> (tagoló kötőjeles szóösszetétel)	<i>anyagcserevizsgálat-kérés</i>	első mozgószabály
• <i>magas vérnyomás</i> (jelzős szerkezet)	<i>magasvérnyomás-betegség</i>	második mozgószabály
• <i>agyideg, gerincideg</i> (azonos szóösszetételi utótagok)	<i>agy-gerinc ideg</i>	harmadik mozgószabály

A TAGOLÓ KÖTŐJEL VÁNDORLÁSA, AVAGY AZ ELSŐ MOZGÓSZABÁLY

Ha a szótagszámlálás szabályai (az ún. 6 : 3-as szabály) miatt kötőjellel (tagoló kötőjel) már tagolt szóhoz újabb szóösszetételi vagy képzőszerű utótagot csatolunk, az első kötőjelet kihagyjuk, azaz az eredetileg kötőjellel írt szót egybeírjuk, és az utótagot kapcsoljuk kötőjellel. Két kötőjel ugyanis egy alárendelő összetett közszóban nem lehet.

Az első mozgószabály a tagoló kötőjel elmozdulását jelenti.

PÉLDÁK

	Kötőjeles szóösszetétel	Első mozgószabályos alak
Szóösszetételi utótagok:	<i>anyagcsere-vizsgálat</i> <i>petefészek-daganat</i> <i>tumornekrózis-faktor</i>	<i>anyagcserevizsgálat-kérés</i> <i>petefészekdaganat-eltávolítás</i> <i>tumornekrózisfaktor-vizsgálat</i>
Képzőszerű utótagok:	<i>anyagcsere-vizsgálat</i> <i>epihólyag-daganat</i>	<i>anyagcserevizsgálat-féleség</i> <i>epihólyagdaganat-fajta</i>

Az első mozgószabály első sorban a tagoló kötőjeles szerkezeteknél alkalmazható, ritkán a második mozgószabályos szerkezeteknél, más kötőjeles alakulatoknál azonban nem.

Megjegyzések: A helyesírási szabályzat az első mozgószabályt csak a tagoló kötőjeles szerkezetekre vonatkoztatja, más szókapcsolatokra nem. Igen ritkán azonban egy második mozgószabályos kötőjellel tagolt alakulat is kaphat újabb utótagot. A *keringővérsajt-minta* a második mozgószabály szerint írandó, kötőjeles szerkezet, a *keringővérsajt + minta* alkalmi kapcsolatból keletkezik. Ha ez újabb utótaggal bővül, az eredeti kötőjel a fentiekhez hasonlóan elmozdul, tehát: *keringővérsajtminta-készítés*.

MEGFONTOLÁSOK

a) Nem hajtható végre az első mozgószabály a szerkezeti kötőjeleket tartalmazó tartozékbetűs és betűszavas szerkezeteknél (*A-vitamin*, *X-kromoszóma*, *vírus-DNS*). Ilyenkor ugyanis nem írható egybe az első két tag, s ha az utótagot közvetlenül a másodikhoz kapcsolnánk, tagolási nehézség állna elő. Ezért az újabb összetételi tagot is kötőjellel fűzzük (*A-vitamin-hiány*, *X-kromoszóma-rendellenesség*, *vírus-DNS-vizsgálat*). Ha további utótag járul az összetételhez, az újabb kötőjellel kapcsolódik (*A-vitamin-hiány-megelőzés*), az efféle szerkezetek azonban nagyon nehézkesek, helyettük inkább a jelölt szerkezetes megoldást válasszunk (az *A-vitamin-hiány megelőzése*, esetleg az *A-vitamin hiányának megelőzése*).

b) Nem érvényesül az első mozgószabály az idegen írásmódú kötőjeles előtagoknál sem; ilyenkor az utótagot különírjuk (*feed-back rendszer* [nem **feedback-rendszer*]).

A JELZŐS SZÓKAPCSOLATOK ÖSSZEVONÁSA, AVAGY A MÁSODIK MOZGÓSZABÁLY

Ha egy alkalmi jelzős szó szerkezetéhez olyan szóösszetételi vagy képzőszerű utótag járul, amely a jelzős szerkezet egészére vonatkozik, az eredetileg különírt jelzős szókapcsolatot egybeírjuk, és az utótagot kötőjellel kapcsoljuk, függetlenül a szó-

tagok számától. Így járunk el akkor is, ha a jelzőnek bármiféle bővítménye van. Ritkábban ugyan, de előtag is kapcsolódhat az efféle jelzős szerkezethez.

PÉLDÁK	Jelzős szókapcsolat	Második mozgószabályos alak
Szóösszetélteli utótagok:	<i>keringő vérsejt</i> <i>savós hártya</i> <i>sarjadzó gomba</i> <i>bal kamra</i> <i>nemi hormon</i>	<i>keringővérsejt-vizsgálat</i> <i>savóshártya-gyulladás</i> <i>sarjadzógomba-fertőzés</i> <i>balkamra-elégtelenség</i> <i>nemihormon-szint</i>
Többszörös jelzős szerkezetek:	<i>gennyes, fekélyes seb</i> <i>sarjadzó, fertőző gomba</i>	<i>gennyesfekélyesseb-kezelés</i> <i>sarjadzófertőzőgomba-fertőzés</i>
Egymásra épülő többjelzős szerkezetek:	<i>női nemi szerv</i> <i>lebenyes duktális emlőrák</i> <i>ecetsavfehér felszínes elváltozás</i>	<i>nőinemiszerv-vizsgálat</i> <i>lebenyesduktálisemlőrák-kezelés</i> <i>ecetsavfehérfelszíneselváltozás-kezelés</i>
Képzőszerű utótagok:	<i>kezelési útmutató</i> <i>tudományos felmérés</i>	<i>kezelésiútmutató-féle</i> <i>tudományosfelmérés-szerű</i>
Szóösszetélteli előtagok:	<i>házi feladat</i>	<i>anatómia-házifeledat</i>

Megjegyzés: Az, hogy *gennyes, savós sebet* vagy *gennyes savós sebet* írunk-e (teszünk a kettő közé vesszőt vagy sem), tulajdonképpen értelmezés kérdése: úgy fogjuk-e fel, hogy a seb gennyes is, savós is, vagy úgy, hogy a savós seb gennyes.

Megjegyzés: A többjelzős szerkezeteknél a mozgószabályt ne erőltessük, helyesebb a szerkezetes megoldás (*gennyes, fekélyes seb kezelése, illetve lebenyes duktális emlőrák kezelése*).

MEGFONTOLÁSOK

a) Az akadémiai helyesírás csak arra vonatkozóan foglal állást, hogy a magyar nyelv alkalmi jelzős szerkezetei hogyan viselkednek a második mozgószabály szerint. A szaknyelvi helyesírások igazítanak el az idegen különírt szerkezethez kapcsolt utótagok helyesírását illetően – ekkor a különírás a megfelelő (vö. 339. oldal). Olyan példát azonban még az orvosi helyesírási szabályozásban sem találunk, amelyben egy idegen és egy magyar elem kapcsolódik össze, s ez a szerkezet kap újabb utótagot. Például: *thoracalis műtét + előkészítés*. A fenti szabályok alapján azonban semmi okunk arra, hogy az efféle, a magyar nyelv szabályai szerint létrejövő szó szerkezetek esetében eltérjünk a mozgószabálytól. Tehát: *thoracalisműtét-előkészítés*.

b) A helyesírási szabályzat egyértelműen kimondja: „A szabályt csak akkor alkalmazzuk, ha értelmetlenséget kerülünk el vele. Ha szószaporítás nélkül lehetséges, éljünk inkább szerkezetes megoldással.” Ez sarkalatos szempont, mert a második mozgószabállyal nehézkes formák keletkezhetnek.

PÉLDÁK

- *Nyirokcsomó-negatív emlőrák, nyirokcsomónegatívemlőrák-kezelés*. Megfelelőbb, érthetőbb a *nyirokcsomó-negatív emlőrák kezelése* szerkesztés- és írásmód.
- A *granulocytakolónia-stimuláló faktor* (*granulocyte-colony stimulating factor*) megnevezés birtokos jelzős (*granulocytakolónia, a granulocyták kolóniája*) és jelöletlen tárgyias kapcsolatot (*granulocytakolóniát stimuláló*) is tartalmaz, ezért írjuk egy szóba tagoló kötőjellel. Újabb utótaggal: *granulocytakolóniastimulálófaktor-vizsgálat*, amely zavaróan hosszú szó. Javasolt írásmód: a *granulocytakolóniát stimuláló faktor vizsgálata*.
- *Sejt közötti sejtheadhéziós molekula* (*intercellular cell adhesion molecule*). A *sejtközöttiadhéziósmolekula-vizsgálat* kifejezés helyett a *sejt közötti sejtheadhéziós molekula vizsgálata* javasolható.

c) Az Osiris-helyesírás hívja fel a figyelmet arra, hogy a második mozgószabály esetében léteznek olyan különírt szerkezetek is, amelyek ha egy összetélteli utótag járul hozzájuk, a mozgószabály végrehajtása nélkül is majdnem ugyanazt az értelmes szerkezetet eredményezik, a két forma között a jelentéskülönbség alig érzékelhető. Ilyenkor talán megengedhető, ahogy szótári példa is van rá, hogy mindkét leírási módot megfelelőnek tekintsük (132).

PÉLDÁK

- *önkormányzati képviselő + testület*; a második mozgósabály szerint: *önkormányzati képviselő-testület*, és a nélkül: *önkormányzati képviselő-testület* – mindkettő egyformán jól értelmezhető
- *családi kockázat + arány (családikockázat-arány; családi kockázatarány)*, a *családikockázat-arány* vagy a *családi kockázat-arány* a petefészekrákos családoknál csökkenthető – mindegyik megoldás megfelelő
- *emberi papillomavírus; emberipapillomavírus-fertőzés; emberi papillomavírus-fertőzés*

d) Nem alkalmazhatjuk a második mozgósabályt az egybe nem írható szerkezeteknél, azaz a különírt betűjelet, betűszót tartalmazó alakulatoknál (*x tengely, hibás DNS*), ezekben a kapcsolódó utótagot is különírjuk (*x tengely szerkesztés; hibás DNS kimutatás*) (vö. 372. oldal).

e) Előfordulhatnak kivételes esetek is, mint például a *barokk kép + felújítás* szókapcsolat. A második mozgósabály szerint **barokkkép-felújítás* formában kellene írni, de három egyforma mássalhangzót soha nem írhatunk egybe, ezért még egy kötőjel beiktatása szükséges: *barokk-kép-felújítás*.

f) A második mozgósabályt néhány esetben a hagyomány szerint írt szavaknál nem vesszük figyelembe: *egyistenhívó, két-színnyomás, kétpárevezős; férfi nemi hormon*.

g) Nem alkalmazható a második mozgósabály a forrásnyelv szerint írt idegen jelzős szerkezeteknél sem: *growth hormone* (növekedési hormon), *growth hormone meghatározás* és nem **growthhormone-meghatározás*.

A második mozgósabály csak a részben vagy teljesen magyarosan írt jelzős szószervezetekre vonatkozik.

A HARMADIK MOZGÓSZABÁLY

A helyesírási szabályzat szerint: „Két azonos utótagú összetétel különböző előtagja gyakran lép egymással mellérendelő kapcsolatba. Az ilyen szerkezetű minőségjelzős előtagot különírjuk az utótagtól.” Alkalmazható a harmadik mozgósabály az előtagos szerkesztésnél, valamint az ún. szerkezeti kötőjeles szó- és mozaikszavas formáknál is.

A harmadik mozgósabály olyan két azonos utó-, ritkán előtagú összetételre vonatkozik, amelyek elő-, ritkán utótagjai egymással mellérendelő kapcsolatba lépnek.

PÉLDÁK**Azonos utótagú szóösszetételek**

vérér és nyirokér
kéztörés és lábtörés
hólyagműködés és húgycsőműködés
(elsődleges) gyomorrák és bélrák

Azonos előtagú szóösszetételek

bélmosás és bélvarrás
BRCA1-gén BRCA1-fehérje

Azonos utótagú szerkezeti kötőjeles kapcsolatok

C-vitamin és B-vitamin
BRCA-gén és AFP-gén
Sejt-DNS és vírus-DNS

A harmadik mozgósabály szerint

vér-nyirok ér
kéz-láb törés
hólyag-húgycső működés
(elsődleges) gyomor-bél rák (primer gastrointestinalis carcinoma)

A harmadik mozgósabály szerint

bél mosás-varrás
BRCA1 gén-fehérje

A harmadik mozgósabály szerint

C-B vitamin
BRCA-AFP gén
sejt-vírus DNS

Megjegyzés: A harmadik mozgósabály alapján kialakult szókapcsolatok – ha azonos utótagú szerkezetekből vezethetők le – a helyesírási szabályai szerint másként is írhatók, anélkül, hogy az egyes írásmódok között jelentéskülönbség lenne: *BRCA- és AFP-gén, BRCA-, AFP-gén, de: BRCA és AFP gének*.

Az utolsó példában a kétféle gént (előtagot) egymással az *és* kötőszóval kapcsoljuk, s nem valamilyen nyelvtani szerkezettel, ezért tesszük az utótagot többes számba és írjuk külön, azaz értelmezőszzerűen kapcsoljuk az utótagot. A *BRCA* és *AFP gének* példában általánosan fogalmazzunk: egy *BRCA-gén* és egy *AFP-gén* társulásáról beszélünk. Ezzel ellentétben a *BRCA-AFP gének* szerkezet csak a *BRCA-gének* és az *AFP-gének* harmadik mozgósabály szerinti összevonásából származhat, tehát mindkét géneleség sokaságáról van szó.

AZONOS UTÓTAGÚ SZÓKAPCSOLATOK ÍRÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI

- *vérér és nyirokér*
- *vér- és nyirokér*
- *vér-, nyirokér*
- *vér-nyirok ér*

Ha egy harmadik mozgószabállyal írt alakulathoz újabb tag kapcsolódik, akkor a szóközös forma miatt ezt a tagot különírással csatoljuk: *vér-nyirok ér vizsgálat*, *gyomor-bél rák megelőzés*.

A HARMADIK MOZGÓSZABÁLYOS SZERKEZETEK TOVÁBBI FORMÁI

A harmadik mozgószabállyal keletkezett, kötőjeles szószervezethez teljesen hasonló szókapcsolatok azonban másként is kialakulhatnak. Ezeknek két formáját különböztetjük meg:

a) A helyesírási szabályzat szerint az egymással szorosabb kapcsolatban lévő, de még nem összeforrt mellérendelő szókapcsolatokat kiskötőjellel társítjuk, utótagjukat pedig különírjuk

PÉLDÁK

<i>vér-agy + gát</i>	<i>vér-agy gát</i>
<i>sav-bázis + egyensúly</i>	<i>sav-bázis egyensúly</i>
<i>ideg-izom + átmenet</i>	<i>ideg-izom átmenet</i>

Megjegyzés:

Ezekben a példákban tehát nem a *vérgátról és agygátról* van szó, hanem a vér és az agy közötti gátról. Ugyanígy: nem a *savegyensúly és bázisegyensúly*, illetve az *idegátmenet és izomátmenet* szópárokat állítjuk egymással szembe, hanem a köztük lévő viszonyt fejezzük ki. Hasonlóan: *orvos-beteg párbeszéd* – nem *orvospárbeszéd* és *betegpárbeszéd*, hanem a kettőjük közötti beszélgetés; *köldök-symphysis távolság* – nem *köldöktávolság* és *symphysis távolság*, hanem a köldöktől a symphysisig terjedő távolság (symphysis = szeméremív).

Az effajta szerkezetek nem alakíthatók át kötőszóval: nem írhatjuk, hogy *ideg- és izomkapcsolat*, mert nem erről van szó. Csak így megfelelő: az ideg és az izom közötti kapcsolat. Voltaképpen pontos tól-ig viszonyt fejeznek ki. Ennek kapcsán merült fel az orvosi szaknyelvművelés körében az az igény, hogy az efféle szerkezeteket meg kellene különböztetni, legalábbis a szaknyelvben, az és-kapcsolattal bíróktól, s ennek lehetne eszköze – a pontos közötti, tól-ig viszony jelölésének mintájára – a nagyköötjel használata: *vér-agy gát*, *köldök-symphysis távolság*. Ez a megoldási lehetőség azonban kihatna a köznyelvre is, így veszélyeztetné a helyesírás egységét.

b) Az ugyancsak kötőjeles kapcsolású, ám sem és-, sem közt-viszonyt ki nem fejező másik fajta szerkezet jellegzetes példája a *hüvely-végbél vizsgálat*. Úgy tűnhet, hogy a *hüvely-végbél vizsgálat* a *hüvelyvizsgálat* és a *végbélvizsgálat* egyszerű harmadik mozgószabályos szerkezete. De nem az, mert a *hüvely-végbél vizsgálat* bizonyos vizsgálatféleség, egészen más, mint a *hüvelyvizsgálat* vagy a *végbélvizsgálat*, és nem is a hüvely és a végbél közötti kapcsolat, nem a hüvelytől a végbélig terjedő vizsgálat, hanem a hüvely és a végbél együttes használatával végzett medencei vizsgálat.

ÖSSZEGZÉS

A jelenlegi helyesírási szabályozás értelmében, s ezt mutatják az Orvosi helyesírási szótár ide vágó példái is, a harmadik mozgószabállyal írt szerkezetek között három egymástól különböző jelenségekort találunk: az és-viszonyt (*nyomás-térfogat diagram*), a közt-viszonyt (*vér-agy gát*) és az „együtt”-viszonyt (*hüvely-végbél vizsgálat*) ugyanazzal a helyesírással. Elviekben a szaknyelv érdeke lenne, hogy a későbbiekben a közt-viszonyt és az „együtt”-viszonyt is másfajta írásmegoldással megkülönböztesse, ámde – mint fentebb már említettük – bármilyen megoldást is válasszunk, az egységes helyesírás felborul. Szerencsére a szövegkörnyezet útbaigazít: a leírtakból következik, hogy pontosan miről van szó, de ha mégsem, válasszuk a szerkezetes megoldást.

IRODALOM

A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás*. Osiris Kiadó, Budapest.

NYELVÉSZETI FOGALMAK

- **frazéma:** állandósult szókapcsolat. Több szóból álló, változatlan szerkezetű és jelentésű kifejezés. A kifejezés egésze mást jelent, mint a benne előforduló szavak jelentésének az összege. Például a *kútba esik* szerkezet frazémaként azt jelenti, hogy ‘meghiúsul’, a szerkezet egy egységként viselkedik, a benne előforduló szavakat nem lehet másokkal felcserélni, mert megváltozik a jelentés.

Az összeállítás teljes egészében Kugler Nóra–Tolcsvai Nagy Gábor: *Nyelvi fogalmak kisszótára* című munkáján alapul (Korona Kiadó, Budapest, 2000)